

İbn Haldun'un Şehir Nazariyesi Işığında Merv Şehri

Muhammed Naim NAİMİ*

Öz

Kimi şehirler, stratejik konumları, güzel hava ve verimli toprakları dolayısıyla muktedir hükümdarlar tarafından inşa edilmiştir. Merv şehri de Pişdâdî hükümdarı Tehumers tarafından inşa edilmiştir. Bir rivayete göre ise Türk hakanı Alp Er Tunga tarafından kurulmuştur. Şehrin kurucusu müşahhas olmasa da kurulduğu günden tahrip edilip tarihe karıştığı güne kadar Horasan'ın merkezi şehirlerinin başında yer alagelmıştır. Merv, ılıman havası, verimli toprakları ve bol akar suyuyla önemli bir şehirdir. Tarihte ticaret kervanlarının kesiştiği yerdedir, sanat ve zanaat merkezidir. Şehrin tahmini teşekkül tarihi, konumu, iklimi vb. yönleri İbn Haldun'un şehir nazariyesi ışığında değerlendirilmiştir. Özellikle bu yönü, çalışmamızın ana konusu oluşturmıştır. Bu çerçevede çalışmamızda Merv şehrinin inşa edilmesi, konumu, iklimi ve tercih sebebine yol açan nedenlerinin, İbn Haldun'un şehir nazariyesi ışığında değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Merv şehrinin gerek kuruluşu gerek inşa ve ihyası gerek konum ve iklimi ile İbn Haldun'un şehir nazariyesinde belirtildiği kriterlere uygun olduğu görülmüştür. Literatür taramasına dayanan bu çalışmada ikincil verilerden yararlanılmıştır. Elde edilen veriler, betimsel analiz tekniği kullanılarak analiz edilip yorumlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Ortaçağ Tarihi, Merv, İbn Haldun, Şehir Nazariyesi.

Merv City In The Light of Ibn Haldun's City Theory

Abstract

Some cities were built by powerful rulers because of their strategic location, good weather and fertile soil. The city of Merv was built by the Pişdâdid ruler Tehumers. According to one rumor, it was founded by the Turkish king Alp Er Tunga. Although the founder of the city is unknown, it was one of the central cities of Khorasan from the day it was founded until the day it was destroyed and lost to history. Merv is an important city with its mild weather, fertile soil and abundant running water. Historically, it was the crossroads of trade caravans and a center of arts and crafts. The estimated formation date, location, climate, etc. aspects of the city have been evaluated in the light of Ibn Khaldun's theory of the city. Especially this aspect is the main subject of our study. In this framework, our study aims to evaluate the reasons for the construction, location, climate and preference of the city of Merv in the light of Ibn Khaldun's theory of the city. It has been seen that the city of Merv meets the criteria specified in Ibn Khaldun's theory of the city with its foundation, construction and reconstruction, location and climate. In this study based on literature review, secondary data were utilized. The data obtained were analyzed and interpreted using descriptive analysis technique.

Key words: Medieval history, Merv, Ibn Khaldun, City Theory.

* Dr. Öğr. Üyesi – Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Psikolojisi Anabilim Dalı, naimi521@hotmail.com; naimnaimi@karabuk.edu.tr; ORCID: 0000-0001-7528-5694

Giriş

İbn Haldun mahlası, Vail b. Hucr'un Endülüs'e göç eden Halid b. Osman b. Hâni'nin isminden mülhem mahlastır. Endülüs'te Halid b. Osman'a saygıdan dolayı Halid, Haldun'a dönüştürülmüş ve sonraki süreçte bu aile mensuplarına İbn Haldun denilmeye başlanmıştır. Aynı şekilde Abdurrahman b. Muhammed'in de bilinen unvanı olmuştur.¹ Abdurrahman b. Muhammed b. Haldun, 27 Mayıs 1332 (1 Ramazan 732)'te Tunus'ta aydın bir ailede doğmuştur.² Abdurrahman b. Muhammed'in bilinen unvanı İbn Haldun'dur. Bununla birlikte Yemen'in Hadramut'undan olduğu için Hadramuti³ doğum yerine nispetle Tunusi, hayatının büyük kısmını geçirdiği bölgeye nispetle Mağribi unvanlarıyla tanınmıştır.⁴ İbn Haldun'un ailesi, siyasetle iç içe bir ailedir. Babası ise fıkıh, Arap dili ve şiirle ilgilenmiş ve siyasete mesafeli kalmayı tercih etmiştir.⁵ 1348 yılı İbn Haldun için en zor yıllardan birisidir; Annesini-babasını ve birçok hocasını bir salgın sonucu kaybetmiştir.⁶

İbn Haldun'un tahsil hayatına bakıldığında şu hocalardan ilim tahsil ettiği görülecektir: Babası, Muhammed b. Şevvâş ez-Zerzâli, Ahmed b. Kassâr, Muhammed b. Abdullah el-Ceyyâni, İbn Kesîr...⁷ Kuran-ı Kerim'in hıfzı, Kuran ve Hadis ilimleri, mantık, felsefe vb. ilimleri tahsil etmiştir.⁸

İbn Haldun henüz 20 yaşında (1350) Tunus emirinin yanında Kitâbetu'l-alâmet (Mühürdarlık) sorumluluğunu üstlenmiş⁹ ve bu, inişli-çıkışlı siyasi hayatının ilk adımı olmuştur.¹⁰ O, 1353'ten sonra Fas'a geçmiş ve oradaki hanedanın teveccühüne mazhar olmuştur. Fas'ta katiplik ve mühürdarlık göreviyle görevlendirilmiştir. Bu sırada alimler meclisine katılmayı da ihmal etmemiştir.¹¹ İbn Haldun Fas'ta siyasi entrikalar çevirmesi sonucu iki yıl hapse mahkûm edilmiş (1357-1359), onu hapisten çıkarıp yeniden eski görevine getiren Said b. Ebu İnan'a karşı da bu defa Mansur b. Süleyman'ı gizliden gizliye desteklemiştir. İbn Haldun'un hayatı boyunca bu serüveni sürdürdüğü görülmüştür; Mansur b. Süleyman'ın arkasından entrikalar çevirip Ebu Sâlim b. Ebu Hasan'dan yana tavır takınmış, onun zayıflamaya başlamasıyla ve Ebu Sâlim'in kardeşinin güç kazanması sonucu daha büyük görevler elde etmek için onu desteklemeyi tercih etmiş ve hatta itibarını muhafaza etmek, daha büyük görevler elde etmek ve istediklerini temin etmek üzere şiir ve kasideler yazıp hükümdarlara ve güçlü devlet adamlarına okuyup onların gönüllerini almayı bile denemiştir. Tunus'ta başlayan hayatını Fas, Yemen, Endülüs,

¹ Abdurrahman İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 1/17.

² Mehmet Karagül, "İbn Haldun'da Asabiyet ile Devlet ve Mülk İlişkisi", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/2 (2016), 49.

³ Mustafa Yıldız, "İbn Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (2010), 27.

⁴ Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1999), 19/538.

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/20.

⁶ Karagül, "İbn Haldun'da Asabiyet...", 49.

⁷ Uludağ, "İbn Haldûn", 19/538.

⁸ Yıldız, "İbn Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı", 27.

⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/26.

¹⁰ Karagül, "İbn Haldun'da Asabiyet...", 49.

¹¹ Uludağ, "İbn Haldûn", 19/539.

Mısır gibi ülkelerde sürdürmüş ve gittiği her yerde önemli tecrübeler ve gözlemler edinmiştir.¹²

Endülüs'e gittiği sırada Nasri Hükümdarı Muhammed'in elçisi sıfatıyla Kastilya'ya elçi olarak gönderilmiştir. Fakat Nasri hükümdarın sarayında kabul ve bu göreve tayini sırasında doğrudan etkisi ve katkısı olan Lisânuddin b. Hatîb ile de çok geçmeden arası açılmış ve kardeşinin vezirlik görevini yürüttüğü Bicâne'nin yolunu tutmuştur. Bicâne'de kendisine Haciblik görevi tevdi edilmiştir. Bicâne emiri Ebu Abdullah, amcaoğlu Ebu'l-Abbas ile giriştiği mücadelede kaybeden taraf olmuş ve hayatını kaybetmiştir. İbn Haldun ise bu defa şehri galip tarafa teslim etmiş ve eski görevinde kalarak bunun karşılığını da görmüştür. Yeni sultanın, kısa sürede hakkında tutuklatma kararı çıkarmasından haberdar olan İbn Haldun, bir süre Arap kabileleri arasında kaçak yaşamayı ve ardından ise Biskre'de hayatını idame ettirmeyi tercih etmiştir.¹³ Özet olarak ifade etmek gerekirse İbn Haldun, hayatı boyunca daha fazla kazanma, güçlünün yanında yer alma, menfaatinin tehlikeye düştüğü yerden firar etme, yeni hükümdarlardan af dileyip onlara yakınlaşma gibi çalkantılı geçen yıllar geçirmiştir. Ardından Cezayir bölgesinde bir kalede dört yıllık ilmi faaliyetle meşgul olmuş (1374-1378) ve burada, dünya tarihi niteliğindeki *Kitabu'l-İber* ve bu esere giriş olarak ise meşhur *Mukaddime* adlı eserini yazmaya koyulmuştur. Eseri, *Kitabu'l-İber*'in ise ilk nüshasını Sultan Ebu Abbas'a takdim etmiştir. 1378-1382 tarihleri arasında doğduğu topraklara, Tunus'a dönmüş, ilmi faaliyetlerini burada sürdürmüştür.¹⁴

İbn Haldun, doğduğu topraklarda bir süre kaldıktan sonra Mısır'ın yolunu tutmuştur. 8 Aralık 1382'de Mısır'ın İskenderiye şehrine ulaşmış ve çok geçmeden etrafında öğrencileri toplayarak Ezher Camii'nde dersler vermeye başlamıştır. Önceki yıllarda edindiği ve sergilediği tecrübesi gereği kısa süre içinde Memluk Sultanı Berkuk'a yakınlaşmayı başarmıştır. Sultan Berkuk tarafından Kamhiye Medresesi'nin müderrisliğine getirilmiş ve 8 Ağustos 1384'te Kadı'l-kudât (Kadılar Kadısı, Başkadı) olarak tayin edilmiştir. Kadılıktan azledildikten sonra Zâhiriyye-Berkukiyye Medresesi müderrisliğine, Sargatmışiyeye Medresesi müderrisliğine ve Baybars Hankahı başkanlığına tayin edilmiştir. Fakat bu defa kendisine hürmet gösteren ve taltif eden Berkuk'un tahttan indirilmesi için fetva verenler zümresinde yer almıştır. Berkuk tekrar tahta çıkınca bu defa azli için fetva verdiği sultanı öven kaside yazıp sultana takdim etmiştir. Bir kez daha izlediği siyaseti, başarıyla karşılık bulan İbn Haldun, 21 Mayıs 1399'de ikinci defa Maliki başkadılığı görevine tayin edilmiş ve 5 Eylül 1400'e kadar bu görevde kalmayı başarmıştır.¹⁵

Emir Timur, Şam ve civarına yaptığı sefer sırasında Dimaşk'ı ele geçirince İslam aleminin maşrik ve mağribinden din alimlerini davet etmiştir. Emir Timur'un ifade ettiğine göre bu davetin amacı, Kuran-ı Kerim'in nüzul sırasına göre yeniden tasnif edilip edilemeyeceği imkânı üzerine alimlerin görüşlerini almaktır. Bu alimler arasında Arabşah, Nizameddin Şâmi, Sirâc İskenderi, İmâduddin Mağribi, Bahaeddin Halebi gibi

¹² Karagül, "İbn Haldun'da Asabiyet...", 49; İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/27-30.

¹³ Uludağ, "İbn Haldûn", 19/539.

¹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/39, 41-42.

¹⁵ Uludağ, "İbn Haldûn", 19/540.

alimlerle İbn Haldun da katılmıştır. İbn Haldun, Emir Timur'un teveccühüne mazhar olmayı başarmıştır. Bu ilmi toplantıya katılan alimlerin ilmi istidlalleri sonucu Kuran-ı Kerim'in mevcut tasnifi üzere kalmasına karar kılınmıştır. Bu sırada Emir Timur, İbn Haldun'un kendisiyle Semerkant'a gelmesini istediye de İbn-ı Haldun bunu kabul etmeyip Mısır'a dönmüştür.¹⁶

Mısır'da *Kitabu'l-İber* ve *Mukaddimesi* eserlerinin gözden geçirmek üzere tekrardan yönelmiş, her iki eserini yeniden gözden geçirip eklemeler yapmıştır. Eserlerini, Fas'taki Camiu'l-Karaviyyin Kütüphanesi'ne vakfetmesi için Sultan Ebu Fâris Abdülaziz b. Hasan'a göndermiştir. 1401-1406 yılları arasında dört defa daha kadılık görevine getirilmiştir. İlk üçünde azledilmiş ve dördüncü defa kadı olarak tayininden vefatına kadar bu görevde kalmıştır. İbn Haldun, 17 Mart 1406 yılı Mısır'da vefat etmiştir.¹⁷

Yöntem

Çalışmamız, nitel araştırma deseni ile kurgulanmıştır. Nitel araştırma yaklaşımından arşiv araştırması yöntemi tercih edilmiştir. Arşiv araştırması yöntemi, kitap, makale, yazılı, görsel vb. verilerden yola çıkılarak yeni bir çalışmanın yürütülmesi yöntemidir.¹⁸ Nitekim çalışmamızda, Merv şehri ile ilgili kaynaklara müracaat edilerek veriler toplanmıştır. Bu bağlamda daha önce farklı amaçlarla toplanıp değerlendirilen ikincil verilerden istifade edilmiştir.¹⁹ İkincil veriler ışığında çalışmanın öncelikli olarak temel yapısı düzenlenmiş ve ardından bu yapıya uygun veriler toplanıp işlenmiştir. Bu tekniğe ise nitel araştırma deseninde kullanılan betimsel analiz tekniği denilmektedir. Yani belli bir durum veya olgunun, hâlihazırdaki durumunun betimlenmesi icap ettiğinde, mukayese yapılması veya sebep-sonuç ilişkisinin ortaya konulması gerektiği durumlarda kullanılan bir analiz tekniğidir.²⁰

Şehir ve Ortaçağ'da Şehir

İbn Haldun, "şehirler, refah ve onun vasıtalarından matlub olan gayenin hasıl olması durumunda, milletlerin karar kılmak için edinmiş oldukları ikamet yerleridir." sözlerle şehir/şehirleri tarif etmiştir.²¹ Şehir, insanların bir arada yaşadığı, kendilerini ifade ettikleri ve cevherlerini tezahür ettikleri yerdir, alandır. Şehir demek, kültür demek, şehir demek gelişmişlik demek; bu gelişmişlik, hem dünyevi yönü hem de insani yönü olan bir gelişmişlik demektir. İnsanoğlu, vahşi tabiatla iç içe yaşarken köye yerleşmesi ile o eski tabii hayattan uzaklaşmış ve aklını kullanarak tabiat varlıklarından daha organize bir şekilde yararlanmaya başlamıştır. Şehirleşmeyle ise insanoğlu, kendine özgü bir düzen kurma, bu düzeni yaşatma ve yayma aktivitesi içerisine girme yolunu

¹⁶ Marcel Brion, *Menem Timûr-ı Cehân Güşâh*, çev. Zabihullah Mansur (Tahran: İntişârât-ı Behzâd, 2006), 559-571.

¹⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, 1/48-49.

¹⁸ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *Günümüzde İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş* (İstanbul: Evrim Yayınları, 2010), 66.

¹⁹ Remzi Altunışık vd., *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: SPSS Uygulamalı* (Sakarya: Sakarya Yayınları, 2007), 64.

²⁰ Yalçın Karagöz, *SPSS AMOS META Uygulamalı Nitel-Nicel-Karma Bilimsel Araştırma Yöntemleri ve Yayın Etiği* (Ankara: Nobel Yayınları, 2021), 980; Altunışık, *Sosyal Bilimlerde Araştırma...*, 268.

²¹ Abdurrahman İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 2/635.

izlemiştir. Bu noktada yeme içmeden giyim kuşama kadar şehirli insan ile şehirde yaşayan insan arasında farklar oluşmaya başlamıştır.²² Nitekim şehir, nüfusunun çoğunluğu tarım, ticaret, sanayi (ilkel biçimden modern haline kadar) ve yönetim gibi işlerin yürütüldüğü büyük yerleşim yeridir. Şehir kelimesi köken itibarıyla Farsça olup XI. yüzyıldan itibaren Türkçede şâr şeklinde telaffuz edilmeye ve buna eş anlamlı olarak ise Soğdca kökenli kent kelimesi kullanılmaya başlamıştır.²³

Şehirler, bir yandan insan yaşamını kolaylaştıran unsurlar barındırırken bir başka taraftan yaşamı zenginleştirici unsurlar da barındırmıştır.²⁴ Bunlar, Ortaçağ şehirlerinde ilkel biçimiyle eğitim kurumlarından/müesseselerinden, dinî faaliyetlerin icrası için ihtişamlı mabetlere ve sosyal hayatın merkezi konumundaki panayır/pazar yerlerine kadar bir dizi aktivitenin icrası ve yaşatılmasına yönelik alanlar ve imkanlar olarak ifade edilebilir.

Şehir kelimesi, Arapça karşılığı medine olup bu kökten türeyen medeniyet de şehirde oluşan ve gelişen bir olgu olduğu ileri sürülmüştür.²⁵ Arapçada şehir kelimesinin yerine kullanılan *Medine* (çoğulu *Medâin*) kelimesinin yanı sıra *Belde* (çoğulu *Bilâd*) ve *Mısr* (çoğulu *Emsâr*) kelimeleri de kullanılmıştır. Tarihi kaynakların aktardığına göre ilk şehirleşme, milattan önce 4400'lü yıllarda Suriye, Filistin, Mısır ve Mezopotamya'da meydana gelmeye başlamıştır.²⁶ Şehir kelimesi yerine kullanılan bir başka kelime ise *Kura* kelimesidir ki bu kelime, Kuran-ı Kerim'de geçtiği üzere "*Şehirlerin Anası*" (Kasas, 28: 59; En'am, 6: 92) şeklinde nitelenen Mekke için kullanılmıştır.²⁷ Aynı anlamda kullanılan bir başka kelime ise *Dâr* (çoğulu *Diyâr*) kelimesidir.²⁸

Şehirler, etrafında teşekkül bulmuş olan veya şehir merkezli gelişen medeniyetlerin meydana gelmesinde birinci dereceden etkili olmuştur. Şehirler, devletlerin kurulmasında ve devletin hakimiyetinde bulunan veya civar coğrafyaların gelişmesine doğrudan etkisi olmuş yapılardır. Bu etkilemenin kapsamında kültürel faaliyetlerden iktisadi, siyasi... bütün faaliyetleri saymak mümkündür. Aynı şekilde şehirler, gelişmelerinde ve ayakta kalabilmelerinde birincil anlamda yeri olan kültürel, siyasal, iktisadi, sanatsal ve dini faaliyetlerin geliştirilmesi ve muhafazası için de birtakım faaliyetleri takip ve tatbik etme yolunu izlemişlerdir. Bir diğer yandan şehir yaşamı, birlikte yaşamı ve dolayısıyla toplumsal hayatı zorunlu hale getirmiştir. Toplumun her geçen gün gelişen refah seviyesi ve iktisadi durumu sayesinde sanatsal faaliyetlerin, imar faaliyetlerinin de kaçınılmaz olarak geliştiği vaki olmuştur.²⁹

Şehirler, kurulmasından yaşatılmasına belli kültürel değerler çerçevesinde inşa ve ihya edilmiştir; Şehirler, bulunduğu coğrafyadaki medeniyetlerin izlerini taşıyan, o

²² Alptekin Aktalay, "Şehir Kültürü", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2021), 2.

²³ Mustafa Sabri Küçükbaş, "Şehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi yayınları, 2010), 38/441.

²⁴ Gönay, "Şehir Bölgesi ve Planlama", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Derneği* 3/9 (2004), 54.

²⁵ Aktalay, "Şehir Kültürü", 2.

²⁶ Küçükbaş, "Şehir", 38/441.

²⁷ Fatih Erkoçoğlu, "İslam Medeniyetinde Çevre, Şehircilik ev Mimari", *İslam Medeniyeti Tarihi El Kitabı*, ed. Eyüp Baş (Ankara: Grafiker Yayınları, 2020), 461.

²⁸ Küçükbaş, "Şehir", 38/441.

²⁹ Aktalay, "Şehir Kültürü", 2.

coğrafyanın sosyokültürel değerlerini taşıyan ve yaşatan ve dahi bir bütün olarak sosyokültürel ve dinî değerler etrafında inşa edilen yapılar olarak tebarüz etmiştir.

Türkistan bölgesindeki şehirleşme, genel itibarıyla kale, asıl şehir ve dış mahallelerden oluşmuştur. İç kale kısmı, Türk ananesinin tezahürü olarak dört köşeli kurgan özelliği taşıyan tarzda inşa edilmiştir. Türk şehirlerinde genel olarak pazar ve kervansaraylar, şehrin kapılarından birinde kurulması adet olmuştur. İslamiyet'in bölgeye yayılmasıyla birlikte İslami şehir geleneği yaygınlık kazanmaya başlamıştır; şehir, dini kurumlar etrafında şekillenmeye başlamıştır. Konuyla ilgili Mustafa Sabri Küçükkaşçı, TDV İslam Ansiklopedisi'nde kaleme aldığı "Şehir" adlı makalesinde şunları zikretmiştir:

İslâm şehirlerinde cami cemaat için sadece bir ibadet mekânı olmayıp hamam, çeşme, çarşı gibi unsurları da şekillendiren maddî, mânevî, idarî, içtimaî ve kültürel yönleriyle kentsel ağırlıklı bir niteliğe sahiptir.³⁰

Şehirlerde özellikle büyük şehirlerde her sokak bir esnaf grubuna ihtisas edilen kapalı mekanlardan oluşmuştur.³¹ Bu yapı tarzı, halen Türkistan coğrafyasındaki şehirlerde kısmen de olsa yaşatılmakta olduğunu söylemek mümkündür. Modernleşen dünyada şehirlerin genişletilmesi, yenişehir adıyla yatay şekilde genişletilmesi sonucu bu doku biraz olsun zayıflamıştır. Bununla birlikte yeni şehirleşmelerde, kısmen de olsa eski izlerin takip edildiği ve yaşatılmaya çalışıldığı vaki olmuştur/olmaktadır.

Nakizade'nin belirttiği üzere İslam şehirleri iki şekilde karşımıza çıkmaktadır: Birincisi, önceki medeniyetlerden kalma şehirlerdir. İslamiyet'in gelmesi/bu şehirlerde yayılmasıyla birlikte eski medeniyetlerden kalma mabetlerin camii/mescide dönüştürülmesi ve beraberinde şehrin yeniden şekillenmesi şeklinde teşekkül bulmuş şehirlerdir. İkincisi ise bir hükümdar veya şehzade veyahut güçlü bir kişinin emri ve isteğiyle, ihtiyaçlara göre kurulmuş şehirlerdir.³² Yeni inşa edilen bu şehirler, taşranın askeri-siyasi merkezleri haline dönüştürülmüştür. Kûfe, Basra ve Fustât bu tarzdaki örnek şehirlerdendir. İslam medeniyetinde bu şehirlere *Mısr*, kelimesinin çoğul yapıısıyla *Emsâr* denilmiştir.³³ Her iki surette de İslami şehir meydana getirilmiştir. İslami şehir, tevhidin tecelli ettiği, tevhit üzere olan ve tevhidi yansıtan şehirdir. Tevhidi teşvik edici unsurlar üzerinde inşa edilen ve toplumu da bu esasa ulaştırmak üzere düzenlenmiş şehirdir.³⁴

İslam medeniyetinde şehir, Hz. Peygamber'in (sav) Medine'ye (Yesrib) hicretinden sonra inşa edilen ve fonksiyonel yapısıyla örnek alınmış olan Mescid-i Nebevi'den mülhem bir seyirde yeniden dizayn edilen ve kurgulanan yapı arz etmiştir. Yani

³⁰ Küçükkaşçı, "Şehir", 38/443.

³¹ Erkoçoğlu, "İslam Medeniyetinde Çevre, Şehircilik ev Mimari", 472.

³² Nakizade, "Sıfât-ı Şehr-i İslami der Mütûn-ı İslâmi", 48.

³³ Erkoçoğlu, "İslam Medeniyetinde Çevre, Şehircilik ev Mimari", 473.

³⁴ Nakizade, "Sıfât-ı Şehr-i İslami der Mütûn-ı İslâmi", 50.

fethedilen veya yeni kurulan şehirlerde Hz. Peygamber'in (sav) sünneti takip edilmiştir.³⁵

İbn Haldun'un Şehir Nazariyesi Işığında Merv Şehri

Merv kelimesinin, Avesta'da Mouro (مورو), Orta Farsça-Pehlevicede Murv (مورو) ve Ermenice'de Marg (مارگ) kelimeleriyle bir ilişkisi olup olmadığı henüz ortaya konulamamıştır. Eski Farsçada Murv (مورو) kuş anlamında olup aynı kelime Avesta'da Mouru (مورو) ve Marğu (مرغو) ile Eski Farsçada Margu (مرگو) anlamlarında kullanılmıştır.³⁶ Şehir, eskiden Mergiyânâ (مرگیانا-مرگیانه) olarak tanınmaktaydı.³⁷ Mütercim Ahmed Mermi, Nosilov'un Merv'le ilgili kaleme aldığı "*Merv Seyâhetnâmesi*"nin baş kısmında yazdığı giriş yazısında belirttiği üzere Merv:

Çinlilerin Mulu, Ahamenitlerin Marguş veya Margianai Yunanlıların Antichia veya Aleksandra, Maniheistlerin Mrg, Sasanilerin Margu, İslami kaynakların Merv; veya Merverruz'dan ayırmak için zaman zaman Marvu Şahican veya Merv-i Şahigân, bazen Merv el Uzma veya merv el-Kübra ya da Merv es-Süfla dedikleri şehri, dünya tarihinin kadim kentlerinden biridir.³⁸

Eski bir yerleşim yeri olan Merv'in, güçlü devletlerin hedef şehirlerinden, saldırılarına maruz kalan şehirlerden biri olduğu zikredilmiştir. Bu doğrultuda Makedonyalı İskender şehri işgal etmiş ve şehrin bir yanında İskenderiye adında bir şehir daha inşa edip Yunanlıları yerleştirdiği rivayet edilmiştir. Bir dönem Yunanlı Selevkoslar tarafından idare edildiği aktarılan şehir, sonraki dönemlerde Partların önemli şehirlerinden biri olarak görülmüştür.³⁹ Erkkale'nin güney tarafı Selevkoslar döneminde iskân yeri olarak kullanılmıştır. Burada Gavurkale, hükümet binaları ve kerpiç yapılı surlardan müteşekkil yerleşim yeri tespit edilmiştir.⁴⁰

Merv şehri, günümüzde Türkmenistan hudutları içinde kalmıştır. Bugün şehirden geride kalan harabeleri, onun binlerce yıla dayanan geçmişine şahitlik etmektedir.⁴¹ Ortaçağ'ın siyasi, ticari, kültürel ve idari bakımdan en önemli şehirlerinden birisidir. Şehir, düz zemin üzerinde inşa edilmiş olup asidik ve kumsal bir toprağa sahiptir.⁴² İran-Hazar denizi kıyıları ile Orta Asya şehirlerini birbirine bağlayan önemli ticari güzergahta bulunan şehrin ne zaman kurulduğu kesin olarak bilinmemekle⁴³ birlikte konuyla ilgili bazı rivayetler vardır. Bir rivayetlere göre Merv, eskiden Kühendej (Eski Kale, Eski

³⁵ Erkoçoğlu, "İslam Medeniyetinde Çevre, Şehircilik ev Mimari", 462-463.

³⁶ Hâide Mu'ayyirî, "Merv-i Kühen ve Merv-i Tarihi", *Mecelle-i Tahkikât-ı Târihi* 6-7 (1993), 30.

³⁷ Seyyid Hüseyin Reisü's-Sâdât, "Tarih-i Şehr-hâ-yı Horasân: Merv", *Fasl-nâme-i Tahkikât-ı Coğrâfyâyî* (1987), 215.

³⁸ Konstantin Dmitrievich Nosilov, *Merv Seyahatnâmesi*, çev. Ahmet Mermi, yay. haz. Mehmet Mahfuz Söylemez (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 13.

³⁹ Reisü's-Sâdât, "Tarih-i Şehr-hâ-yı Horasân: Merv", 215-218.

⁴⁰ Yüksel Sayan, "Merv: Mimari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004), 29/223.

⁴¹ Nosilov, *Merv Seyahatnâmesi*, 14.

⁴² Mu'ayyirî, "Merv-i Kühen ve Merv-i Tarihi", 33.

⁴³ Osman Gazi Özgüdenli, "Merv", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004), 29/221.

Şehir) olarak bilinmekte olup Pişdâdiler devletinden Tehumers tarafından kurulmuştur. Tehumers, İran'ın efsanevi hükümdarı Hüşeng'in torunlarından biridir. Bir rivayete göre üç yüz yıl bir başka rivayete göre ise bin yıl yaşamıştır.⁴⁴ Rivayetlere göre mütedeyyin kişiliğiyle tanınan Tehumers, bu şehri inşa etmekle İbn Haldun'un ifadesiyle "öncelikle umranlarını tekmil etmek ve kendi taife ve kabilelerinden olup da badiyede kalan ve onlara karşı baskın düzenleyip izzet kazanmak ve itaatten imtina etmek isteyenlerin başlarını ezmek için", en önemlisi ise havasının güzel olması, toprağının verimli olması ve stratejik konumu dolayısıyla şehri kurmuştur.⁴⁵ Bu rivayetler ışığında, "büyük şehirleri ve ulu abideleri, sadece güçlü hükümdarlıklar inşa edebilir,"⁴⁶ cümlesine uygun şekilde şehrin inşa edildiğini söylemek de mümkündür. Bütün bunlarla birlikte Merv'in kurulmasında göz önünde bulundurulması yararlı görülen şeylerden olan "bol otlağa sahip ve ekime elverişli olan bir yer olması" yine tercih sebeplerinden sayılmıştır.⁴⁷

Nosilov, "Seyahatnâme"sinde bu doğrultuda Hz. İsa'nın miladından 2500 sene önce yaşamış Zerdüşt'ün bu şehirden sitayişle söz ettiğini ve bunu da "...Zerdüşt nâm hakîmin dahi tavsifinden acziyetini i'tiraf etmiş olduğu şehir..." dediğini ve Zerdüşt'ün Merv şehri-i kadiminden söz ederken "bu şehir Cenâb-ı Hak tarafından benî beşere üçüncü büyük lütuf olarak meydana getirilmiştir." cümlesiyle şehrin ihtişamını ifade ettiğini aktarmıştır. Nomislov, devamında ise Merv'in kadim zamanlarda "menba-ı hazîne" ve "hârikulâde büyük servet merkezi" olmasından dolayı büyük cihangirleri kendisine çekmiştir, demiştir. Bu minvalde Asur hükümdarının, Merv'in refah, saadet ve zenginliği karşısında hayrete düştüğünden, Keyhüsrev'in Merv'i gezintiye çıktığından ve İskender'in Çin seferi sırasında şehri ziyaret ettiğinden söz etmiştir.⁴⁸

Merv şehri, Avesta'nın dört kitabından biri olan Vandidâd'da, 16 Aryan şehriden biri olarak zikredilmiştir. Ayrıca Zerdüştlüğün bir diğer kitabı Bündehişn (Yaradılış, İlk Hilkat) kitabında şehrin sürekli atlılar, homoseksüeller (muhtemelen Yunanlılar-Büyük İskender kastedilmekte), dinsizlerin saldırısına maruz kaldığından ve bundan şehir halkının çile çektiğinden söz edilmiştir.⁴⁹ Bir dönem Kuşanilerin ve ardından Sasanilerin önemli şehirlerinden biri olmuştur.⁵⁰

Merv'de yapılan kazılarda en eski yapının izleri Erkkale'de bulunmuştur. Bu izler, bir rivayete göre Turan ve İran'ın ortak hükümdarı Tehumers tarafından inşa edilmiş ve Mahmud Kâşgarî'ye göre ise Türk Hakan'ı Alp Er Tunga tarafından inşa edilmiştir. Kazılarda saray, tapınak ve evlerin temellerine ulaşılmış ve bu kalıntıların tarihi ise milattan önce IV ve V. yüzyıllara kadar götürülmüştür.⁵¹

Pişdâdiler döneminde inşa edildiği kabul edilirse Merv, Pişdâdiler döneminde yapılan abideler, daha sonrakiler döneminde yapılan abideler ile gelişmiş ve merkezi bir

⁴⁴ Mu'ayyirî, "Merv-i Kühen ve Merv-i Tarihi", 34-35.

⁴⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/631.

⁴⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/631.

⁴⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/636-637.

⁴⁸ Nosilov, *Merv Seyahatnâmesi*, 39-40.

⁴⁹ Mu'ayyirî, "Merv-i Kühen ve Merv-i Tarihi", 31-32.

⁵⁰ Reisü's-Sâdât, "Tarih-i Şehr-hâ-yı Horasân: Merv", 218-219.

⁵¹ Sayan, "Merv: Mimari", 29/223.

konuma gelmiştir. Pişdâdîler, Büyük İskender ve ardılları (Selevkoslar), Part İmparatorluğu, Sasaniler, Ak Hunlar... Selçuklular gibi devletlerin merkezi şehirleri veya başkentleri konumunda tercih edilegelmiş ve bu devletler tarafından şehirde önemli abideler inşa edilmiştir. İbn Haldun'un belirttiği "*çok büyük abideleri, belli bir hanedanlık tek başına vücuda getiremez,*" cümlesi minvalinde şehrin gelişmiş olabileceği ifade edilebilir.⁵² Şehrin Ahamenitler döneminde Murgiyana Satrablığı'nın merkezi haline geldiği ve ondan sonra Horasan'ın merkezi şehirlerinden biri olma hüviyetini muhafaza ettiği ileri sürülmüştür.⁵³

Son dönemlerdeki kazılarda ulaşılan bilgilere göre Merv şehrinde eski dönemlerden itibaren sulama sisteminin olduğu ve kuzey tarafında bir seddin olduğu tespit edilmiştir. Bu set, doğudaki göçebe kavimlerin saldırısından korunmak amacıyla Persler tarafından yapılmıştır.⁵⁴ Şehir, bir dönem Ak Hunların da hakimiyetine geçmiştir.⁵⁵ İbn Haldun'a göre şehri korumak gayesiyle etrafında set yapmak, şehri düşman saldırılarına korunaklı hale getiren yollardan biridir.⁵⁶ Merv, Bamyân ve Gur bölgelerinden neşet etmiş olan Murgab ırmağının suyuyla sulanan ve verimli topraklara sahip bir şehirdir.⁵⁷ Seyyah Nosilov, Merv şehrinin toprağının verimliliğini ifade ederken şehrin herhangi bir bölgesine bir şeftali budağı sapsanız üç sene sonra birkaç büyük sepet şeftali alınabilecek koca ağaca dönüşebileceğini, toprağının gübreye gereksinim duymayan verimlilikte olduğunu belirtmiştir.⁵⁸ Nosilov, Merv'in kumsal bir toprağa sahip olduğundan söz etmiş ve verimli olmasından dolayı da "*altın tozlu zemin*" betimlemesinin yapıldığını aktarmıştır.⁵⁹ İbn Haldun'un ifade ettiği üzere "*şehrin, bir nehir kenarında veya hizasında bol ve tatlı su kaynakları bulunan bir yerde kurulması*"⁶⁰ faydalı olacağı fikrinin Merv'in kurulmasında vuku bulduğunu söylemek mümkündür.

Merv'in İslam beldesi olması, sulh yoluyla gerçekleşmiştir. Ahnef b. Kays önderliğindeki İslam orduları, Sasani hükümdarı III. Yezdücird'i takip ederek Merv'e gelmiştir. III. Yezdücird, başkenti Medain'i kaybettikten sonra hükümdarlığının başkentini Merv'e taşımış ve bütün varlığıyla birlikte kütüphanesini de buraya nakletmişti. Müslüman ordularının gelişini gören Merv valisi, şehri barış yoluyla teslim etmiştir. Daha sonra Hz. Osman döneminde de barış yoluyla teslim edilen şehir, içinde bulunduğu kütüphaneleri ve imaretleri zarar görmeden mahfuz kalmıştır. Abbasiler döneminde Halife Me'mun bu kütüphaneyi Bağdat'a nakletmiş ve bu kütüphane, bir anlamda Beytül-Hikme'nin temelini teşkil vermiştir.⁶¹

Bir rivayete göre Merv, Hz. Osman döneminde Basra valisi Abdullah b. Âmir tarafından fethedilmiştir. Şehirde ilk camii, bu tarihlerde inşa edilmiştir: Benî Mâhân

⁵² İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/633.

⁵³ Nosilov, *Merv Seyahatnâmesi*, 14.

⁵⁴ Özgüdenli, "Merv", 29/221.

⁵⁵ Reisü's-Sâdât, "Tarih-i Şehr-hâ-yı Horasân: Merv", 219-220.

⁵⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/635.

⁵⁷ Reisü's-Sâdât, "Tarih-i Şehr-hâ-yı Horasân: Merv", 223.

⁵⁸ Nosilov, *Merv Seyahatnâmesi*, 40.

⁵⁹ Nosilov, *Merv Seyahatnâmesi*, 47.

⁶⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/636.

⁶¹ Nosilov, *Merv Seyahatnâmesi*, 17.

Camii. Stratejik konumu ve önemine binaen şehir, Horasan'ın askeri ve idari merkezi haline getirilmiştir. Miladi 665 yılında Emevi devletinin bölgeye yoğunlaşması görülmüştür. Bunun sonucu olarak Kûfe ve Basra'dan önemli sayıda asker aileleriyle birlikte Merv'in etraf bölgelerine yerleştirilmiştir. Bundan sonraki dönemde ise şehir, Müslümanların Horasan'daki önemli beldelerinden biri haline gelmiştir.⁶²

Abbasi devletinin kurulmasını sağlayan Ebu Müslim-i Horasani m. 747 yılında hareketini Merv'i ele geçirerek başlamıştır. Abbasi devletinin kurulmasından sonra ise Bağdat'ta kalmayarak Merv'in idareciliğini üstlenip Merv'e dönmüştür. Bu sırada ise şehir, Horasan'ın merkezi şehri olma konumundadır. Bu dönemde özerk gibi bir hüviyette olan Merv, idari anlamda gösterdiği ilerleme ve gelişmeyi fiziki yapıda da göstermiştir: Macan merkeze alındığı yeni bir semt kurulmuş ve etrafında ise daru'l-ime (hükümet konağı), cami, pazar, meydan ve sivil yapılarla tezyin edilmiştir.⁶³ Özgüdenli'nin ifade ettiği üzere şehrin asıl İslami kimlikle gelişmesi, Halife Me'mûn döneminde olmuştur (808-817): Halife Me'mûn, Müskan kapısı yakınında bir saray ve askeri garnizon inşa ettirmiştir. Merv'de baş gösteren karışıklıklardan dolayı halife, devletin merkezini Bağdat'a taşımış ve bölge, Tahir b. Hüseyin'e, Tarihilere bırakılmıştır.⁶⁴ Halife Harun er-Reşid, Ebu Müslim Horasani'nin ve Merv merkezli Horasan bölgesinde bağımsız davranmasından huzursuz olmaya başlamış ve bu sebeple ondan kurtulmanın yollarını aramıştır. Harun er-Reşid'in Merv ve bölgeye verdiği önem dolayısıyla oğlu Me'mun'u buraya vali tayin etmiştir. Bundan sonra bir süreliğine şehzadeler şehri konumuna yükselen şehir, Harun er-Reşid'in vefatı sonrasında Bağdat'ta bulunan Emin b. Harun er-Reşid ile Me'mun b. Harun er-Reşid arasında çıkan hilafet mücadelesinde yine önemli rol oynamıştır. Me'mun'un zaferiyle neticelenen mücadele sonrasında Merv, m. 819 yılına kadar dört yıl boyunca Abbasi Halifeliği'ne başkentlik yapmıştır.⁶⁵

IV. yüzyıldan itibaren eski merkezi rolünü her geçen gün kaybetmeye yüz tutan Merv, Samaniler ve Gazneliler döneminde de Nişâbûr'un arkasından Horasan'da ikinci önemli şehir olarak görülmeye başlanmıştır.⁶⁶ Bununla birlikte şehir, Sayan'ın aktardığı üzere İstahri tarafından Horasan'ın en güzel, en temiz ve Razik ve Macan kanalları kıyısında yükselen köşklerle müzeyyen bir şehir olarak tarif edilmiştir. Ayrıca İstahri, şehirde üç Cuma namazı kılınan camiden söz etmiştir; bunlardan ilki, ilk fetihler sırasında inşa edilen Benimahan Camii, ikincisi şehir kapısı yakınında bina edilen camii ve üçüncüsü ise Ebu Müslim Horasani tarafından yaptırılan Macan kıyısında ve hükümet binasının arkasındaki camiidir.⁶⁷

Merv'in ikinci defa merkezi hale gelmesi, Dandanakan Savaşı'ndan (1040) sonra Doğu Horasan'a hâkim olan Büyük Selçuklulardan Çağrı Bey'in idare merkezi olmasıyla olmuştur. 1036 yılı Recep ayının ilk Cuma günü (428/1036 Recep ayının ilk Cuması)

⁶² Özgüdenli, "Merv", 29/221.

⁶³ Nosilov, *Merv Seyahatnâmesi*, 21.

⁶⁴ Özgüdenli, "Merv", 29/221.

⁶⁵ Nosilov, *Merv Seyahatnâmesi*, 21-23.

⁶⁶ Özgüdenli, "Merv", 29/222.

⁶⁷ Sayan, "Merv: Mimari", 29/223.

Merv’de Çağrı Bey’in melikliğini izhar eden hutbe okunmuştur.⁶⁸ Büyük Selçuklu tahtına çıkan Alparslan döneminden itibaren (1063) ise şehzadelerin tecrübe kazanmaları için yönetici olarak gönderildikleri şehir haline gelmiştir. Şehir, Büyük Selçuklu Devleti’nin başına Sultan Sencer’in geçmesiyle başkent olarak seçilmiştir. Bu dönemde gerek inşa edilen surlar gerekse şehrin adeta yeniden imar edilmesi ve gerekse ilim merkezlerinin inşa edilmesi ile ilim adamlarına verilen değer sayesinde her anlamda en parlak dönemini yaşamıştır.⁶⁹ Bu dönemde şehir, adeta yeniden inşa edilmiş ve imar faaliyetleri en zirve dönemini görmüştür. Rus seyyah Nosilov, “*Merv Seyahatnâme*”sinin bir yerinde, Sultan Sencer’in yaptırdığı camiinin kalıntılarını bakarak ne kadar haşmetli ve görkemli olduğundan söz etmiştir.⁷⁰ İbn Haldun tarafından bir devletin başkenti olarak seçilen bir şehrin, o devletin yıkılmasıyla birlikte harap olacağı fikri ileri sürülmüştür. O, bunu ise şu cümlelerle ifade etmiştir:

Eğer bir hanedanlık yıkılır ve çökerse, o hanedanlığın hükümet merkezi olan şehirdeki umran gerilemeye ve bozulmaya yüz tutar. Nice kereler bu gerileme ve bozulma durumu harap olma noktasına kadar varır. Bu kaide hemen hemen hiç şaşmaz...⁷¹

Oğuz istilasını sırasında Merv şehri de Horasan’daki diğer şehirler gibi yakılıp yıkılmıştır. Şehre verilen tahribat bununla da kalmamıştır; Murgâb nehri üzerindeki set tahrip edilerek şehrin kuraklıklarla baş başa kalmasına sebebiyet verilmiştir. Bunun sonucunda halk, şehri ve bölgeyi terk etmek durumunda kalmış ve şehir de bir daha o eski ihtişamlı günlerine dönememiştir.⁷²

Oğuz istilasından sonra harap olan Merv, daha sonraki yıllarda Harezmsahlar, Gurlular ve tekrar Harezmsahların hakimiyetine girmiştir.⁷³ 1221 yılında Cengiz Han’ın oğlu Tuluy komutasındaki Moğol ordusu tarafından bir kez daha yakılıp yıkılmıştır. Rivayete göre o dönemde 1000000 olan nüfusunun yarısı Moğol ordularınca kılıçtan geçirilmiştir. Bir başka rivayete göre şehir Moğollarca istila edildikten sonra şehir halkı, şehrin dışında toplanmış, aralarından güzel kız ve oğlanlardan oluşan 400 kişi farklı amaçlar için kullanılmak üzere ayrıldıktan sonra geri kalanları katledilmiştir. Bu katliam, akşama kadar sürmüştür.⁷⁴

Timurlular döneminde Şahruh Mirza tarafından eski haline döndürülmesine yönelik çalışmalar yapıldıysa da Şahruh Mirza’nın bu gayreti beklenen neticeyi vermemiştir. Sonraki süreçte Safeviler ve Özbekler arasında el değiştiren şehir, XVIII. yüzyılda Buhara Emiri Murad Han’ın Murgab Bendi’ni tahrip etmesi ve şehir halkını da sürgüne göndermesiyle iyiden iyiye canlılığını kaybetmiştir.⁷⁵

⁶⁸ Nosilov, *Merv Seyahatnâmesi*, 26.

⁶⁹ Özgüdenli, “Merv”, 29/222.

⁷⁰ Nosilov, *Merv Seyahatnâmesi*, 29, 53.

⁷¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/680.

⁷² Özgüdenli, “Merv”, 29/222.

⁷³ Özgüdenli, “Merv”, 29/222.

⁷⁴ Nosilov, *Merv Seyahatnâmesi*, 29.

⁷⁵ Özgüdenli, “Merv”, 29/222.

Merv şehri günümüzde Türkmenistan hudutlarında kalmıştır. Şehirde Sultan Sencer'e ait türbe ile birkaç sur yıkıntısından başka o eski ihtişamını hatırlatacak herhangi bir iz veya yapı mevcut değildir.⁷⁶ Sultan Sencer'in mezarı, Muhammed b. Atsız es-Serahsi mimarlığında daru'l-âhire adıyla inşa edilmiştir. Şehrin etrafını kuşatan surları ise Çağrı Bey döneminde başlatılmış ve Melikşah döneminde tamamlanmıştır.⁷⁷

İbn Haldun'un "*bazı sanatlar bazı şehirlere mahsustur*"⁷⁸ cümlesiyle nitelediği üzere Merv şehri, ortaçağ boyunca ham ipek ihracatı, ipek ve kumaş dokumacılığı, bakır işçiliği, hayvancılık ve ticaret gibi gelir kaynaklarıyla tanınmıştır. Bunun yanı sıra dokumacılık, susam yağı, ilaç, pamuk... bakır kaplar üretilip etraf şehirlere ihraç edildiği şehir konumundadır.⁷⁹ Şehir halkı mezkûr mesleklerde ustalaşmış ve İbn Haldun'un ifade ettiği üzere dayanışma halinde bu sanatlarda ün kazanmışlardır. Haliyle "*...maîşet ve rızıklarını bu işlerden temin eder*" olmuşlardır.⁸⁰ Merv, İpekyolu üzerinde bulunan, Çin'den Hindistan'a, İran'a, Buhara ve civar bölgelerle batı bölgelerine giden kervan yolu üzerinde bulunan bir şehirdir. Bu konumu dolayısıyla eski dönemlerden beri önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiş ve ticaret merkezi olarak işlev görmüştür.⁸¹

Merv şehri, İslami ilimlere katkı ve gelişmesinde de önemli rol oynayan şehirlerden biri olmuştur. Aslen Mervli olan Ahmed b. Hanbel gibi onlarca Mervezi İslam alimi, arifi ve edibi vardır. Ayrıca Özgüdenli'nin belirttiğine göre Merv, "*taravvuf hareketlerin ortaya çıkmasında da önemli bir yere sahip*" olmuştur.⁸²

Sonuç

Abdurrahman b. Muhammed ve bilinen unvanıyla İbn Haldun, Tunus doğumlu (27 Mayıs 1332) olup İslam coğrafyasının yetiştirdiği güzide âlimlerden birisidir. İbn Haldun'un hayatıyla ilgili dönüm noktalarına bakıldığında o, ilim sever ve âlim bir babanın evinde dünyaya gelmiştir. Dolayısıyla onun ilk hocası babası olmuştur. 1348 yılında bir salgında anne-baba ve hocalarını kaybetmiştir. Bu sene, İbn Haldun için en zor yıllardan biridir. Bundan sonra İbn Haldun, doğduğu yeri terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Diğer taraftan aynı yıllarda İbn Haldun'un siyasi hayatı başlamıştır. Afrika, Endülüs ve Mısır'daki siyasi hayatı ve kadılık yılları oldukça hareketli geçmiştir.

İbn Haldun'un kişilik yapısı itibarıyla zeki, ilme düşkün, ilim halkalarına katılmayı seven, ilim halkası oluşturup öğrenci yetiştiren, içtimai ve sosyal hayatta oldukça mahir bir kişidir. İlim yolundaki dirayetli duruşu ve çok çaba sarf eden yapısı ile *Mukaddime* gibi tarih, sosyoloji, siyaset, eğitim... gibi konuları muhtevi nadide eserin yazarıdır. Bunun yanında dünya tarihi niteliğinde değerli *el-İber*'ini kaleme almıştır. Bu eserlerin yazıldığı tarih ise 1374-1378'e tekabül etmiş ve bu tarih İbn Haldun için dönüm noktalarından biridir.

⁷⁶ Özgüdenli, "Merv", 29/222.

⁷⁷ Nosilov, *Merv Seyahatnâmesi*, 26.

⁷⁸ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/683.

⁷⁹ Reisü's-Sâdât, "Tarih-i Şehr-hâ-yı Horasân: Merv", 226-227.

⁸⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/683.

⁸¹ Reisü's-Sâdât, "Tarih-i Şehr-hâ-yı Horasân: Merv", 225-226.

⁸² Özgüdenli, "Merv", 29/222-223.

Siyaset ve yargıda (Mısır'daki kadılık) uzun yıllar çalışmıştır. Bu dönemlerdeki siyasi adımlarında zikzaklı bir kişilik sergilediği görülmüştür; O, kendisine yardım eli uzatan, destekleyen ve makam mevki veren hükümdarları, her zaman zayıfladığını gördüğü anda arkasından iş çevirmiş, rakibi tarafına geçmiştir. Bu tarz yaşamı neticesinde iki defa hapse atılmış, firar hayatı yaşamak zorunda kalmış, bulunduğu yerleri mütemadiyen terk etmek durumunda kalmış, görevinden azledilmiş ve yeniden görev alabilmek için şiir ve kasideler yazıp hükümdarların ve güçlü kimselerin gözüne girmeyi denemiş, başarmıştır. İbn Haldun, Mısır'da kadılık görevini ifa ettiği sırada, 17 Mart 1406 tarihinde vefat etmiştir.

Şehir, insanların bir arada yaşadığı, kendilerini ifade ettikleri ve cevherlerini tezahür ettikleri yerdir, alandır. Şehir demek, kültür demek, şehir demek gelişmişlik demek; bu gelişmişlik, hem dünyevi yönü hem de insani yönü olan bir gelişmişlik demektir. İnsanoğlu, vahşi tabiatla iç içe yaşarken köye yerleşmesi ile o eski tabii hayattan uzaklaşmış ve aklını kullanarak tabiat varlıklarından daha organize bir şekilde yararlanmaya başlamıştır. Şehirleşmeyle ise insanoğlu, kendine özgü bir düzen kurma, bu düzeni yaşatma ve yayma aktivitesi içerisine girme yolunu izlemiştir. Bu noktada yeme içmeden giyim kuşama kadar şehirli insan ile şehirde yaşayan insan arasında farklar oluşmaya başlamıştır.

Şehir kelimesi, Farsça kökenli bir kelime olup yanı sıra Türkçede Soğdça'dan kent kelimesi de kullanılagelmiştir. Bunlarla birlikte medine, belde, kura, mısır gibi Arapça kökenli kelimeler de Türk İslam medeniyetinde şehir ile eşanlamlı olarak kullanılan kelimelerdendir.

İslam medeniyetinde şehirler, iki şekilde oluşmuştur; ilki eski medeniyetlerden kalma şehirlerin üzerinde İslami değerlerin inşa edildiği ve İslami geleneğe göre yeniden dizayn edildiği şekilde oluşturulmuştur. Merv şehri, bu tarz şehirlere en güzel örneklerden biridir. Bir diğeri ise zaruretler gereği ve stratejik hedeflerle inşa edilen şehirlerdir. Yeni inşa edilen bu şehirler, taşranın askeri-siyasi merkezleri haline dönüştürülmüştür. Kûfe, Basra ve Fustât bu tarzdaki örnek şehirlerdendir. İslam medeniyetinde bu şehirlere *Mısır*, kelimenin çoğul yapısıyla *Emsâr* denilmiştir. Her iki surette de İslami şehir meydana getirilmiştir. İslami şehir, tevhidin tecelli ettiği, tevhit üzere olan ve tevhidi yansıtan şehirdir. Tevhidi teşvik edici unsurlar üzerinde inşa edilen ve toplumu da bu esasa ulaştırmak üzere düzenlenmiş şehirdir.

Merv şehri, günümüzde var olmayan daha güneydeki Merverrûz'dan (Merv-i Rûd مرورود) ayırmak için Merveşşâhicân adıyla anılan ve Ortaçağ'ın siyasi, ticari, kültürel ve idari bakımdan en önemli şehirlerinden birisidir. Şehir, düz zemin üzerinde inşa edilmiş olup asidik ve kumsal bir toprağa sahiptir. Şehir, verimli topraklara sahip olmakla birlikte akar suların etrafında kurulmuştur. En önemlisi şehir, havasının mutedil, toprağının verimli ve zemininin bereketli olmasıyla ün kazanmış, tercih sebebi olmuştur. İbn Haldun'un bir şehir için elzem gördüğü bu niteliklerin yanında Merv'in, merkezi konumu ve ticari merkez oluşu da onun tasvir ettiği şehir mefkuresine uygun düşmektedir.

Rivayete göre Merv, eskiden Kühendej (Eski Kale, Eski Şehir) olarak bilinmekte olup Pişdâdiler devletinden Tehumers tarafından kurulmuştur. Tehumers, İran'ın efsanevi hükümdarı Hûşeng'in torunlarından biridir. Mahmud Kâşgarî'ye göre ise Türk Hakan'ı Alp Er Tunga tarafından inşa edilmiştir. Her iki rivayete göre de Merv, İbn Haldun'un, büyük şehirler, abidelerin büyük hükümdarlıklar tarafından kurulduğu mefkuresine uygun şekilde tesis edilmiştir, denilebilir.

Eski bir yerleşim yeri olan Merv'in, güçlü devletlerin hedef şehirlerinden, saldırılarına maruz kalan şehirlerden biri olduğu zikredilmiştir. Bu doğrultuda Makedonyalı İskender, şehri işgal etmiş ve şehrin bir yanında İskenderiye adında bir şehir daha inşa edip Yunanlıları yerleştirmiştir.

Merv, Hz. Osman (r.z.) döneminde fethedilmiştir. Abbasilerin kuruluşunda etkin rolü olan Ebu Müslim-i Horasani'nin bu şehri ele geçirerek işe başlamasıyla Merv, İslamiyet açısından bambaşka bir hale gelmiştir. Bir dönem Abbasilerin (Halife Me'mun) başkentliğini yapmıştır. Selçuklular döneminde ise son ihtişamlı dönemini yaşamıştır. Tarih boyunca ticaret merkezi, İpekyolu güzergahı, ipek üretim ve işlemeciliğinin, bakır işlemeciliğinin vb. sanat, zanaat ve ticaretin merkezi olarak misyon üstlenmiştir. Aynı zamanda Merv, İslam Medeniyeti'nin ilmi ve sanat merkezlerinden biri olarak önemli ilim ve sanat insanların ve önemli telif eserlerin kaleme alındığı, üretildiği yer olarak da ön plana çıkmıştır. İslam Medeniyeti açısından baktığımızda Mervezi mahlaslı birçok bilim insanı, burada doğmuş, eğitim görmüş ve İslam Medeniyeti'ne hizmet etmiştir.

Kaynakça

Kuran-ı Kerim

- Aktalay, Alptekin, (2001), "Şehir Kültürü". *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5 (2021), 1-11.
- Altunışık, Remzi.; Coşkun, Recai; Bayraktaroğlu, Serkan ve Yıldırım, Engin (2007). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: SPSS Uygulamalı. Sakarya: Sakarya Yay.
- Brion, Marcel. *Menem Timûr-ı Cehân Güşâh*, çev. Zabihullah Mansur. Tahran: İntişârât-ı Behzâd, 2006.
- Erkoçoğlu, Fatih. "İslam Medeniyetinde Çevre, Şehircilik ve Mimari". *İslam Medeniyeti Tarihi El Kitabı*. ed. Eyüp Baş. 437-520. Ankara: Grafiker Yayınları, 2020.
- Gönay, Süha. (2004), "Şehir Bölgesi ve Planlama". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Derneği* 3/9 (2004), 53-62.
- İbn Haldun, Abdurrahman. *Mukaddime*. Çev. Süleyman Uludağ. 1. Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.
- İbn Haldun, Abdurrahman. *Mukaddime*. Çev. Süleyman Uludağ. 2. Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.
- Kağıtçıbaşı, Çiğdem. *Günümüzde İnsan ve İnsanlar: Sosyal Psikolojiye Giriş*. İstanbul: Evrim Yayınları, 2010.
- Karagöz, Yalçın. *SPSS AMOS META Uygulamalı Nitel-Nicel-Karma Bilimsel Araştırma Yöntemleri ve Yayın Etiği*. Ankara: Nobel Yayınları, 2021.
- Karagül, Mehmet. (2016), "İbn Haldun'da Asabiyet ile Devlet ve Mülk İlişkisi". *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 3/2 (2016). 47-59.
- Küçükbaşcı, Mustafa Sabri. "Şehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/441-446. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2010.
- Mu'ayyirî, Hâide. (1993), "Merv-i Kühen ve Merv-i Tarihi". *Mecelle-i Tahkikât-ı Târihi* 6-7 (1993), 7-70.
- Nakizade, Muhammed. (1999), "Sifât-ı Şehr-i İslâmi der Mütûn-ı İslâmi". *Mecelle-i Hüner-hâ-yı Zîbâ Dergisi* 4-5 (1999), 47-61.
- Nosilov, Konstantin Dmitrievich. *Merv Seyahatnâmesi*, çev. Ahmed Mermi, yay. haz. Mehmet Mahfuz Söylemez. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Merv". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/221-223. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004.
- Reisü's-Sâdât, Seyyid Hüseyin. "Tarih-i Şehr-hâ-yı Horasân: Merv", *Fasl-nâme-i Tahkikât-ı Coğrâfiyâyî* (1987). 215-227.
- Sayan, Yüksel. "Merv:Mimari". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/223-225. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004.

Uludağ, Süleyman. "İbn Haldûn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/538-543. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1999.

Yıldız, Mustafa. "İbn Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı". *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (2010), 25-55.